

ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР ҚОНУНЧИЛИГИДА ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚЛАРИ ШАХСНИНГ ЎЗИ ҲИМОЯ ҚИЛИШИ

Сармонов Алимардон Обиджонович

Андижон шаҳри бўйича ИИО ФМБ ЖХХ ХПБ профилактика инспектори майор

Аннотация: Фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш қонунчилиқда белгиланган усуллар ва тартибда амалга оширилади. Ҳуқуқни ҳимоя қилишда қўлланиладиган усуллар эса бевосита бундан манфаатдор бўлган ва ҳуқуқи бузилган шахснинг танловига кўра аниқланади. Зеро ҳимояга бўлган ҳуқуқ ҳам субъектив фуқаролик ҳуқуқи бўлиб, уни амалга ошириш ёки оширмаслик бевосита ҳуқуқ эгасининг ихтиёрида бўлади. Қонунчиликда ҳуқуқни ҳимоя қилиш учун белгиланган усулларни қўллаш доираси ва чегараси, уларни қўллашда риоя қилиш лозим бўлган талаблар белгилан бўлсада, муайян ҳуқуқий муносабат иштирокчилари томонидан у ёки бу ҳимоя усулини қўллаш ёки амалга оширишга нисбатан қўшимча шартлар назарда тутилиши мумкин. Бу борада хорижий мамлакатларда қонунчилиги ва доктринасида кўплаб ёндашувлар шаклланган.

Калит сўзлари: фуқаролик ҳуқуқлари, доктринасида

Фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш қонунчилиқда белгиланган усуллар ва тартибда амалга оширилади. Ҳуқуқни ҳимоя қилишда қўлланиладиган усуллар эса бевосита бундан манфаатдор бўлган ва ҳуқуқи бузилган шахснинг танловига кўра аниқланади. Зеро ҳимояга бўлган ҳуқуқ ҳам субъектив фуқаролик ҳуқуқи бўлиб, уни амалга ошириш ёки оширмаслик бевосита ҳуқуқ эгасининг ихтиёрида бўлади. Қонунчиликда ҳуқуқни ҳимоя қилиш учун белгиланган усулларни қўллаш доираси ва чегараси, уларни қўллашда риоя қилиш лозим бўлган талаблар белгилан бўлсада, муайян ҳуқуқий муносабат иштирокчилари томонидан у ёки бу ҳимоя усулини қўллаш ёки амалга оширишга нисбатан қўшимча шартлар назарда тутилиши мумкин. Бу борада хорижий мамлакатларда қонунчилиги ва доктринасида кўплаб ёндашувлар шаклланган.

Масалан, Америка қўшма штат (АҚШ)ларидаги шартномавий муносабатларда бузилган фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва тиклашнинг асосий усули зарарни қоплаш учун судга мурожаат қилиш бўлишига қарамай, суд амалиётида ва юридик адабиётларда ўзини ҳимоя қилиш каби ҳимоя усулига катта эътибор берилади. Шу билан бирга, умуман олганда, шартномавий муносабатларда ўзини ҳимоя қилиш миллий юридик фанига қараганда, АҚШда анча кенгрок чора-тадбирларни ўз ичига олади.

Шартнома муносабатларида ўзини ҳимоя қилиш чораларини таснифлаш учун жуда кўп турли хил асослар мавжуд, аммо аксарият муаллифлар уларни гуруҳлаш мумкин бўлган иккита энг катта категорияни аниқлайдилар—мувофиқлаштирилган ўзини ҳимоя қилиш (cooperative Self-Help) ва мувофиқлаштирилмаган (non-cooperative Self-Help).

Мувофиқлаштирилган ўзини ҳимоя қилиш тарафларнинг шартномада ифодаланган ўзаро розилиги билан амалга оширилади.

Шартноманинг лозим даражада бажарилишини таъминлаш ёки мумкин бўлган бузилишнинг салбий оқибатларини минималлаштириш учун тарафларнинг барча ҳаракатларини мувофиқлаштирилган ўзини ҳимоя қилишга мурожаат қилиш одатий ҳолдир.

Бундай ҳаракатлар ўзини ҳимоя қилиш терминини кенг талқин қилиш ҳисобланади.

Мувофиқлаштирилган ўзини ҳимоя қилиш доирасидаги биринчи йирик кичик гуруҳ тарафлардан бирига контрагент томонидан мажбуриятнинг бажарилмаслиги ёки тўлиқ бажарилмаслигига жавобан муайян ҳаракатларни амалга оширишга имкон берадиган шартлардан иборат. Масалан, шартномага сотувчи агар мажбуриятни лозим даражада бажармаса, харидор тўловни тўхтатиб қўйиши мумкин бўлган шартни киритиши мумкин. Бундай келишувлар иш тугаши билан оралик тўловларни ўз ичига олган шартномаларда кенг қўлланилади (progress payments)¹.

Мувофиқлаштирилган ўзини ҳимоя қилишнинг яна бир кенг тарқалган мисоли-бу шартномага олдиндан баҳоланган зарар (liquidated damages) тўғрисидаги банднинг киритилиши, унда тарафлар бажарилмаган тақдирда тўланиши керак бўлган белгиланган миқдор тўғрисида келишиб олишади (аслида бу ўринда неустойка ҳақида гап кетади).

Шу билан бирга, юридик адабиётларда таъкидланишича, бундай ўзини ҳимоя қилиш механизми шартноманинг бажарилишини таъминлашга эмас, балки виждонли томоннинг зарар кўрмаслигини таъминлашга қаратилган ва белгиланган неустойка, қоида тариқасида, жабрланган томон учун барча мумкин бўлган йўқотишлар тўлиқ қамраб олади².

Шуни таъкидлаш керакки, шартномага неустойка тўғрисидаги банднинг киритилиши инсофли томонга ўз ҳуқуқларини мустақил ҳимоя қилиш имкониятини бермайди, чунки у қоидабузарни жазони тўлашга мажбур қила олмайди ва судга даъво аризаси беришга мажбур бўлади. Шу билан бирга, шартномада бундай банднинг мавжудлиги судда ўз зарарларини исботлаш жараёнини анча осонлаштиради.

Мувофиқлаштирилган ўзини ҳимоя қилишнинг яна бир аниқ шакли – бу шартномага нафақат шартнома шarti бузилган тақдирда, балки шартнома муддати давомида амал қиладиган ҳимоя чораларини киритиш ҳисобланади. Ушбу чоралар тарафларни шартнома қоидаларига риоя қилишга ундаш учун мўлжалланган ва кўп жиҳатдан Ўзбекистон фуқаролик қонунчилигида мавжуд бўлган ҳимоя чораларига ўхшашдир.

Бу гуруҳ, биринчи навбатда, гаров объектини ушлаб туриш (hostage taking) ҳисобланади ва бу миллий фуқаролик қонунчилиги бўйича мажбурият бажарилишини таъминлаш усулларидан бири бўлиб, тарафлардан бири бошқа тарафдан муайян моддий неъматни қабул қилиб олади ва мажбурият бажарилмагунига қадар уни ўзида ушлаб туради. Шундай қилиб, мажбуриятни бажарилмаслик қиймати гаров объектини йўқотишдир ва манфаатдор тараф унинг зарарларини қоплаш учун учинчи шахсларнинг ёрдамига гарчи унинг ҳаракатлари кейинчалик судга шикоят қилинишига олиб келиши мумкин бўлсада, мурожаат қилиши шарт бўлмайди.

Фуқаролик ҳуқуқларини шахснинг ўзи ҳимоя қилишининг бошқа бир кичик гуруҳга шартномани бажариш пайтида уни қайта кўриб чиқиш билан боғлиқ мувофиқлаштирилган ўзини ҳимоя қилиш усуллари киради (actions during the pendency of a contract) ва уларнинг асосийлари тўлдириш ҳамда ўзгартириш киритишдир (modification).

Ушбу усул томонларга шартномани сақлаб қолиш ва қарама-қаршиликларни ҳал қилиш учун давлат органларининг аралашувида йўл қўймаслик мақсадида ўзаро муносабатлар жараёнида юзага келадиган ўзгаришларга мослашиш имкон беради.

¹ Масалан, National E. Corp. v. United States (1973) иши бўйича қарор.

² Taylor S. Self-help in contract law: an exploration and proposal // Wake Forest Law Review. 1998. – P. 854.

Миллий ҳуқуқий доктрина нуктаи назаридан, бундай ҳолларда шартнома шартининг бузилиши мавжуд эмаслиги сабабли ўзини ҳимоя қилиш ҳақида ҳеч қандай савол туғилмайди, аммо аксарият америкалик ҳуқуқшунослар, юқорида айтиб ўтилганидек, ўзини ҳимоя қилишни кенг талқин қилишга мойилдирлар ва унга шартнома тарафлари томонидан ўз манфаатларини ҳимоя қилиш ва келажакда шартноманинг бажарилмаслик хавфи мавжуд деган тахминга асосланиб қўлланилиши мумкин бўлган барча ҳаракатларни киритишади.

Мувофиқлаштирилмаган ўзини ҳимоя қилиш – бу шартнома бир тарафининг бошқа тараф розилигини олмасдан амалга оширилган ва шартномада назарда тутилмаган бир томонлама ҳаракатидир.

Бу ўз-ўзини ҳимоя қилишни қўллашнинг анча мураккаб усули бўлиб, унинг қонунийлиги тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тартибга солувчи шартномавий доктриналар мазмуни асосида ўрнатилади, улар орасида “тахмин қилинган шартлар” доктринаси (the doctrine of constructive conditions) ажралиб туради.

Ўз вақтида, умумий ҳуқуқда, бошқа тарафнинг потенциали ёки фактик қобилиятсизлиги билан дуч келган шартнома тарафига ўзини ҳимоя қилиш усулларида фойдаланиш тақиқланган эди. Шартнома тузиш пайтида тарафлар алмашган ваъдалар мустақил деб топилган ва шартнома шартлари бузилишга дуч келган тараф (“PFB”-party faced with breach) бундан қатъий назар ўз зиммасига мажбурият бажариши ва бошқа тарафни зарарни қоплаши учун судга бериши шарт ҳисобланар эди.

Бу ҳолат 1773 йилгача давом этди ва шу йили Kingston Prestonга3 қарши иши “назарда тутилмаган шарт”лар доктринасини яратишга тўртки бўлди. Кўриб чиқиладиган ҳолатда, даъвогар бир йилдан кейин жавобгарнинг бизнесини сотиб олиш ҳуқуқини олиш шarti билан жавобгарнинг ипак ишлаб чиқариш бизнесида ишлашга рози бўлди. Даъвогар жавобгарга 250 долларлик ойлик тўловларни тўлаган ва ишни бир вақтнинг ўзида ёки жавобгарга “етарли таъминоат” (good and sufficient security) тақдим этилгандан сўнг дарҳол ўз қўлига олиши керак эди. Битимни амалга ошириш муддати келганда эса, жавобгар зарурий таъминот мавжуд эмаслигини айтиб, бизнесни даъвогарга топширмади.

Ўша пайтдаги қонунига кўра, жавобгар ўз даъвосини ютқазishi лозим эди. Унинг товар белгисини топшириш мажбурияти даъвогарнинг таъминотни тақдим этиш мажбуриятидан мустақил деб ҳисобланган. Шундай қилиб, даъвогарнинг ижродан бош тортиши жавобгарнинг ижродан бош тортишини оқламайди.

Судья Mansfield, “қироллик курсиси” судида сўзга чиқиб, мавжуд қондан рад этди ва буни “буюк адолатсизлик”ка олиб келиши билан асослади. Норматив ваъдаларнинг мустақиллиги тушунчаси ўрнига Мансфилд “бугунги кунда маълум бўлган назарда тутилган шартлар доктринаси”дан фойдаланишни таклиф қилди”. Ушбу доктрина, агар аниқ формулалар ёки матндан бошқача ҳолат келиб чиқмаса, икки томонлама келишувдаги ўзаро ваъдалар конструктив равишда бир-бирига боғлиқ деб таъкидлайди. Агар тарафлар ижрони бир вақтнинг ўзида амалга оширсалар, уларнинг мажбуриятлари бажарилади.

“Ўзаро шартлар бир вақтнинг ўзида амалга оширилади ва бу ҳолда, агар тарафлардан бири тайёр бўлса ва ўз қисмини бажаришни таклиф қилса, иккинчиси эса ўз қисмини кейинроқ бажаришини айтса ёки ижрони буткул рад этса ҳам бу талаб ўз кучида қолаверади. Бундай ҳолда, гарчи шартномада иккала тарафдан қай бири биринчи бўлиб ҳаракатни амалга оширилиши лозимлиги кўрсатилмаган бўлсада виждонли тараф ўз мажбуриятларини бажарган деб ҳисобланади ва бажарилмаганлиги учун бошқа тарафга қарши чоралар кўриши мумкин”6.

Мажбуриятларнинг бажарилиши шартли ва ўзаро боғлиқ деган қонданнинг ўрнатилиши шартнома тарафининг ўзини ҳимоя қилиш ҳуқуқини тан олиш йўлидаги биринчи қадам бўлди.

Назарда тутилган шартлар доктринасига кўра, бир тараф мажбуриятнинг лозим даражада бажарилмаганлиги ёки умуман бажарилмаганига жавобан ўз зиммасидаги мажбуриятни ҳам бажармаслик ҳақли ва суд орқали ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳуқуқи эга. Бунинг ўрнига, тарафларга ўз манфаатларини зиммаларидаги мажбуриятни бажармаслик орқали ҳимоя қилишга рухсат берилади.

Kingston иши бўйича қарорда тахмин қилинган шартларни тан олиш орқали бироз яширин шаклда ўрнатилган ўзини ҳимоя қилиш учун ушбу рухсатнома вақт ўтиши билан ҳуқуқий доктринада ҳам, суд амалиётида ҳам ишлаб чиқилган.

Судлар томонидан тарафларнинг ўзини ҳимоя қилишда содир этилган ҳаракатларнинг қонунийлигини баҳолашда асосий масалалар жавобгар томонидан барча муҳим шартларнинг бажарилиши (лозим даражада бажарилиши) ва бошқа тараф томонидан шартноманинг моддий бузилиши мавжудлиги ҳисобланади. Кўпгина ҳуқуқшунос олимларнинг фикрига кўра, бу икки тушунча назарда тутилган шартлар доктринасининг мантиқий давомидир.

Назарда тутилган шартлар тарафлардан бирининг мажбуриятни бажариши бошқа тараф учун мажбурий эканлигини тахмин қилади. Ушбу ёндашув шартнома ҳуқуқи тизимида муҳим таркибий қисм ҳисобланади, аммо ўзаро таъминлаган бажариш тўғрисида тўлиқ тушунча ҳосил қилмайди. Аввало, мажбурий бажарилишнинг зарурий шarti таъминланган деб ҳисобланган пайтни аниқлаш билан боғлиқ муаммолар мавжуд.

Назарда тутилган шартлар доктринасини қатъий қўллаш виждонли тарафдан ҳар бир алоҳида шартноманинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ кўплаб омилларни ҳисобга олмаган ҳолда ўзаро ишлашни талаб қилиш ҳуқуқини олиш учун шартнома мажбуриятларини тўлиқ бажаришни талаб қилиши мумкин.

Ушбу талқиннинг адолатсизлиги, назарда тутилган шартлар доктринасини яратган Kingston ишидаги қарордан кўп ўтмай, худди шу суд ушбу доктринани қатъий қўллаш натижасида адолатсиз натижаларга дуч келганида аниқ бўлди. Бун Эйрига қарши ишида суд қарори янги доктринанинг бошланишини белгилади, бу муҳим бажариш доктринаси сифатида танилди.

Ушбу доктринада, агар бир тарафнинг зиммасидаги мажбуриятини бажариши бошқа тараф учун мажбурият вужудга келиши учун назарда тутилган шарт бўлса, унда бундай мажбурият вужудга келиши учун муҳим бажариш етарли бўлади. Шартнома шартларидан кичик оғишлар мажбуриятни ўзаро бажаришнинг назарда тутилган шартларига номувофикликни келтириб чиқармайди. Бундай ҳолда, мажбуриятларнинг асосий қисмини бажарган тараф бошқа тарафга оғиш натижасида етказилган зарарни қоплаши лозим.

Бундай вазиятда асосий жиҳат уни муҳим деб тан олиш учун бажаришнинг етарлилиги ҳақидаги савол бўлиб, унга жавоб АҚШ шартнома қонунчилигида ҳали топилмаган.

Бажариш муҳимлигини аниқлаш тарафларнинг тахминлари асосида фактларни махсус таҳлил қилишни талаб қилади. АҚШ олий суди судьяси Кардосо таъкидлаганидек, тегишли тергов тарафлар муҳим ёки аҳамиятсиз деб ҳисоблаган нарсаларни текширишдир. “Чизиқ чизиш мумкин бўлган жойни формула билан аниқлаш мумкин эмас, бу ҳолатда муаммо мажбурият бажарилишининг даражасидадир”. Агар риоя этмаслик фақат аҳамиятсиз масала билан боғлиқ бўлса, унда бажариш муҳим деб ҳисобланади ва алмашинувнинг назарда тутилган шартлари бажарилади. Бироқ, агар у шартноманинг тарафлар учун “муҳим” элементига тегишли бўлса, тарафнинг мажбуриятлари бажарилган деб ҳисобланмайди.

Шундай қилиб, айтиш мумкинки, Қўшма Штатларнинг замонавий шартнома доктринасида мажбуриятнинг муҳим бажаришнинг моддийлигини аниқлаш учун етакчи мезонлар мавжуд эмас. Бундан ташқари, ушбу соҳадаги вазият муҳим шартларни бажармаган тараф шартномани жиддий равишда бузган деб эълон қилиниши мумкин деган қоида билан мураккаблашади.

Жиддий қоидабузарликни муҳим кўрсаткичнинг тескариси деб ҳисоблаш мумкин. Бундай бажариш шартноманинг назарда тутилган шартларига мос келмайди ва бошқа тарафда ўзаро бажариш мажбурияти юзага келишига сабаб бўлмайди.

Лозим даражада бажаришда бўлгани каби, бузилишнинг жиддийлигини аниқлаш учун аниқ қоидалар мавжуд эмас. “Жиддий бузилиш ҳар доим ҳар бир ҳолатда мавжуд бўлган бошқа барча мураккаб омиллар йиғиндисиди кўриб чиқилиши керак бўлган масаладир. Бу омилларнинг сони шундайки, уни умумлаштириш қийин”.

Масала мажбуриятни бажармаслик бошқа томонни унинг зиммасидаги мажбуриятни бажаришдан озод қиладиган даражада жиддийлигини аниқлаш ва унинг адолат мезонига қанчалик мослигини белгилашда ҳисобланади”.

Бу масалада аниқликнинг мавжуд эмаслиги ўзини ҳимоя қилишни истаган тарафни қийин аҳволга солади, чунки агар у муаммони нотўғри тавсифласа, у ўзи шартномани бузувчи сифатида тан олинishi мумкин. Юридик адабиётларда таъкидланганидек, бу "айбсиз" тарафга юкланган оғир юк бўлиб, уни ўзини ҳимоя қилиш стандартларини тўғри тушуниш ва қўллаш орқали енгиллаштириш мумкин.

Использованная литература:

1. Масалан, National E. Corp. v. United States (1973) иши бўйича қарор.
2. Taylor S. Self-help in contract law: an exploration and proposal // Wake Forest Law Review. 1998. – P. 854.

